

УДК 340; 342.34; 342.7

<https://doi.org/10.5281/zenodo.884580>

© Горбань В.І., 2017

В.І. Горбань**ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ
ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
З ДЕМОКРАТІЄЮ І ПРАВАМИ ЛЮДИНИ**

Анотація. Досліджуються взаємозв'язки верховенства права з правами людини та демократією на предмет причинно-наслідкової обумовленості і пріоритетності однієї із складових чи їх рівнозначності або відсутності обов'язкового зв'язку між ними. Розкривається варіативність теоретичних і практичних підходів до розв'язання проблеми. Обґрунтовується пріоритет верховенства права як системоутворюючого і охороняючого принципу по відношенню до прав людини у взаємозв'язку з її обов'язками.

Ключові слова: верховенство права, права і обов'язки людини, демократія, «справжня демократія».

Аннотация. Исследуются взаимосвязи верховенства права, прав человека и демократии на предмет причинно-следственной обусловленности и приоритета одной из составных или их равнозначности либо отсутствия обязательной связи между ними. Раскрывается вариативность теоретических и практических подходов к решению проблемы. Обосновывается приоритет верховенства права как системообразующего и охраняющего принципа по отношению к правам человека во взаимосвязи с его обязанностями.

Ключевые слова: верховенство права, права и обязанности человека, демократия, «истинная демократия».

Annotation. The interrelations of the rule of law, human rights and democracy are investigated for causation and priority of one of the components or their equivalence or the absence of an obligatory link between them. The variability of theoretical and practical approaches to solving the problem is revealed. The priority of the rule of law as a system-forming and guarding principle in relation to human rights is correlated with its duties.

Keywords: rule of law, human rights and duties, democracy, «true democracy».

Постановка проблеми. Верховенство права, демократія і права людини – це три підвалини, на яких була заснована Рада Європи, стверджується у доповіді «Верховенство права», схваленій Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) 2011 року [1, с. 169]. Разом з тим дотримання прав людини в доповіді віднесено до одного з обов'язкових елементів

поняття «верховенство права» [1, с. 177]. Але, розкриваючи зміст елементу, автори зазначають: «Дотримання верховенства права і дотримання прав людини не обов'язково є синонімами. Проте великою мірою обидві концепції збігаються між собою...» [1, с. 180]. З подальшого тексту слідує, що тією «великою мірою» є *вісім прав людини*: на доступ до правосуддя; на законного і компетентного суддю; на виклад своєї позиції; на неприпустимість подвійної загрози; на відсутність зворотної сили у заходів, що накладають обтяження; на ефективні засоби юридичного захисту; на презумпцію невинуватості; на справедливий суд [1, с. 181]. Наведені положення доповіді Венеційської Комісії у своєму взаємозв'язку суперечать висновкам [Міжнародної Комісії Юристів](#) (МКЮ), створеною ООН з метою розробки змісту принципу верховенства права, про нетотожність верховенства права з правами людини [2, с. 901].

Аналогічним за своєю проблемністю до зазначеної суперечності є положення з доповіді Венеційської Комісії, яке з посиланням на документ ОБСЄ «Зобов'язання стосовно верховенства права» стверджує: «Демократія є невід'ємним елементом верховенства права» [1, с. 173]. Тобто, три підвалини, але дві з них є елементами третьої? Стосовно поняття демократії, то його Венеційська Комісія відтворює відповідно до преамбули Статуту Ради Європи у словосполученні «правдивої демократії» [1, с. 171]. В іншому варіанті україномовного перекладу цих слів вживається словосполучення «справжньої демократії» [3]. Тим самим верховенство права не вбачається можливим у недемократичних чи «несправжньо демократичних» країнах?

Але ж у пунктах 9–10 доповіді Генерального секретаря ООН К. Аннана «Верховенство права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах» стверджується, що норми і стандарти ООН розробляються і приймаються *всіма* (курсив автора) країнами і включаються в різноманітні правові системи держав-членів ООН: загального права, римського права, мусульманського права чи інших правових традицій. Це забезпечує легітимність цих норм і стандартів та створює нормативну основу для роботи ООН із заохочення верховенства права [4, с. 6]. Тобто, виходячи з контексту, верховенство права може бути й у недемократичних країнах, адже з усіх країн-членів ООН далеко не всі є демократичними, тим більше «правдиво демократичними». Для прикладу, в авторитарній Саудівській Аравії члени королівської сім'ї піддаються арешту, суду і покаранню за правопорушення нарівні з усіма правопорушниками мусульманами.

З іншого боку візьмемо до уваги оцінку Комісара Ради Європи з прав людини Т. Хаммарберга, дану європейським країнам у 2010 році з нагоди 60-річчя «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод». Т. Хаммарберг відзначив перевантаженість кількістю скарг Європейського суду з прав людини через те, що європейські держави «не вживають заходи для забезпечення або усунення структурних та системних порушень прав людини» [5, с. 19]. Голова ж Європейського суду з прав людини Ж.-П. Коста вказав на серйозні порушення прав на життя та на заборону катувань навіть у «старих демократіях» Франції, Сполученого Королівства Великої Британії, Німеччини, Італії, Іспанії [6, с. 129]. Венеційська Комісія 2016 року також констатувала: «Досягнення повного верховенства права все ще лишається нездійсненим завданням навіть у країнах старої демократії» [7, ч. 29]. Отже, «правдива демократія» не гарантує верховенства права?

Проблемою дослідження автора статті є *взаємозв'язки трьох підвалин* європейської цивілізації в контексті їх універсального характеру в епоху глобалізації. Актуальність і науково-практичне значення дослідження для України полягає в осмисленні вектора реформування перехідної державно-правової системи в процесах євроінтеграції та глобалізації. **Метою дослідження** є з'ясування взаємозв'язків між правами людини, верховенством права і демократією на предмет їх причинно-наслідкової обумовленості чи рівнозначності або ж пріоритетності якоїсь із складових.

Аналіз актуальної літератури. Кожну частину «тріади європейських цінностей» в окремих публікаціях журналу «Право України» (2011 – № 6; 2013 – № 8; 2015 – № 1) досліджував С. Головатий. Проте він не ставив за мету з'ясування взаємозв'язків між ними. Окремі складові проблеми висвітлювали у своїх публікаціях Р. Гринюк, М. Козюбра, П. Рабінович та ін. В академічній літературі проблема *частково* розглядалась у сюжетах про співвідношення суверенітетів держави, народу, нації і прав людини. Так, автори академічного видання з теорії держави і права вказали на зміну поняття суверенітету держави в сучасних умовах глобалізації: країни-члени міжнародних організацій (ООН, Ради Європи, Європейського Союзу та ін.) з окремих питань (зокрема, прав людини) *добровільно* визнають верховенство над собою цих організацій з правами їх зовнішнього контролю за собою в дотриманні прав людини та обов'язками виконувати приписи цих організацій. «По суті – це втілення ідей обмеженого суверенітету, однак, на повній демократичній, розумній основі» [8, с. 65]. Тобто, виходячи з контексту, держави, народи і нації *обмежують*

свій суверенітет (а, значить, і демократію – владу свого народу), визнаючи *верховенство прав людини*. От тільки не всі держави-члени ООН є демократичними і тому не всі вони *демократично* поступаються своїм суверенітетом. Якщо ж і недемократичні країни визнають верховенство прав людини і беруть на себе зобов'язання перед ООН з їх дотримання, тоді слід визнати можливість реалізації принципу верховенства права і в недемократичних країнах. Проте можливість верховенства права та захисту прав людини без демократії лишилася поза увагою авторів академічного курсу теорії держави і права.

О. Скакун наголосила на первинності суверенітету народу до суверенітету держави в демократичній державі і відзначила втрату етнічного змісту поняття нації в наші дні внаслідок тенденції до зростання багатонаціонального складу населення держав і, відповідно, посилення суверенітету держави як гаранта суверенітету кожної з об'єднаних в одній державі націй [9, с. 71–72]. Разом з тим вона зазначила, що відносини «держава – особа» вирішуються по-різному: на основі гуманістичного (природно-правового) підходу – права людини є природними і тому невід'ємними, незалежними від держави, яка має служити засобом їх забезпечення; на основі етатичного (юридико-позитивістського) підходу – особа підпорядковується державі як засіб меті і свої права людина одержує від суспільства і держави завдяки закріпленню їх в законі. Усі демократії ґрунтуються на волі більшості, яка має поєднуватися з гарантіями прав особи задля захисту прав меншості [10, с. 143, 162]. Виходячи з контексту, можна розуміти що й захист прав людини в таких державах здійснюється по-різному. Хоча О. Скакун, як і автори академічного курсу теорії держави і права, розглядала лише німецьку доктринальну версію правової держави і не брала до уваги верховенство права в його англійській доктринальній версії. Так само виключаються з аналізу недемократичні держави, які в епоху глобалізації, будучи членами ООН, зазнають значних змін та перетворень.

Наведені приклади теоретичних узагальнень в академічних виданнях України щодо співвідношення прав людини, верховенства права (правової держави) і демократії, крім своєї неповноти відрізняються властивою для Західної цивілізації зацикленістю на власній науковій традиції і державно-правовій практиці, що в умовах цивілізаційного багатоманіття і суперництва суперечить теорії як такої. За визначенням, теорія має узагальнювати *всю* сукупність ідей, концепцій, учень і *всю* практику. Між тим у процесі розробки змісту принципу верховенства права Міжнародний комітет порівняльного права на Чикагському колоквиумі «Верховенство права: як його розуміють на Заході» (1957) порівнював правові системи США, Англії, Франції і Німеччини

з метою змістовного наповнення принципу верховенства права саме на західній доктринальній основі [2, с. 690].

Те ж саме характерне для визнання демократії «справжньою» лише в її західній моделі. Дослідник демократії в Європі Л. Зідентоп на прикладі поняття «ісламська демократія» аргументує його ірраціоналізм тим, що у східних суспільствах не існує такого феномену як індивідуум в розумінні публічної і забезпечуваної правовою санкцією держави ролі. Власне, відсутня й держава як така, оскільки суверенітет належить аллаху, право основане на традиціях, відсутнє відокремлення приватного життя від публічного, а привілеї й обов'язки відповідно до звичаю позбавляють суб'єктів інституційної основи в їх претензіях на рівний статус з іншими та його захист [11, с. 104, 106, 110–113, 115]. Водночас заклик Абду Фіلالі-Ансарі до «універсальної демократії» на основі культурного діалогу Заходу з ісламом лишається «голосом, волаючим в пустелі» [12, с. 20].

Аналогічна ситуація із розумінням прав людини. Д. Лук'янов вказує на протилежність природно-правового і світського виведеннях коренів прав людини на Заході з традиційно-релігійним, як іслам, виведенням від «божественного закону». В Корані і Сунні відсутні норми про права людини. Західний секуляризм і східна сакральність в розумінні прав людини можуть співіснувати лише поступившись принципами з того чи з іншого боку [13, с. 73–75]. Як результат, замість глобалізації на основі діалогу цивілізацій виходить передбачуваний С. Гантінгтоном конфлікт цивілізацій, що ніяк не сприяє самій глобалізації. Захід і Китай, Захід і Росія, Захід і мусульманський світ обмінюються взаємними претензіями щодо прав людини, демократії та верховенства права. В умовах викликані глобалізацією масової міграції населення з країн Півдня і Сходу до розвинутих країн Заходу (а в євроінтеграційній перспективі і до України) міжцивілізаційні конфлікти на ґрунті різного розуміння і відношення до прав людини, верховенства права і демократії переносяться з міждержавного на внутрішньодержавний простір самих країн Заходу, населення яких втрачає національну (етнічну) ідентичність у зростаючій масі іммігрантів з різних держав і цивілізацій.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми співвідношення прав людини, верховенства права і демократії необхідно вести в двох аспектах: теоретичному і практичному. Перший із них має значення в обґрунтуванні правотворчих підходів до вирішення проблеми. Другий – у правозастосовній практиці на основі наявних та оновлюваних джерел міжнародного і національного права.

В теоретичному аспекті насамперед акцентуємо увагу на цитуванні в доповіді Венеційської Комісії «Верховенство права» слів Платона: «Закон є хазяїном уряду, а уряд є його рабом» [1, с. 169]. У цій античній мудрості автори доповіді вбачають витoki сучасної доктрини верховенства права (поняття права і закону будуть відокремлені пізніше римськими юристами). Проте в контексті подальшого її наповнення в доповіді елементом «правдивої демократії» науково некоректним і алогічним виглядає замовчування ними критичного відношення Платона та іншого класика античної мудрості Арістотеля до демократії як недосконалої і відхильної від можливої ідеальної форми держави з верховенством закону.

Платон вбачав можливість реалізації принципу верховенства закону в такій ідеальній формі держави, яка б поєднувала східну кастову суспільну організацію із грецьким аристократичним полісом на чолі з філософами-законодавцями під охороною стражів законів – воїнів. Арістотель критично аналізував всі існуючі на той час форми держав і обґрунтував як ідеальну *змішану* форму держави – *політію* – на основі поєднання демократії і олігархії. Саме в такій формі держави верховенство закону могло якнайкраще реалізуватися на основі врівноваження двох протилежних начал: заможності надбагатих людей з олігархії і незаможності маси бідних з демократії. Результатом такого врівноваження мала стати більшість людей з «власністю середньою, але достатньою» – «середні люди» («середній клас» за сучасною термінологією) [14, с. 561–562, 567]. Слабкість демократій, за Арістотелем, полягає в тому, що бідні й принижені цим люди, які складають більшість народу, часто стають злодіями й дрібними мерзотниками, «схильними до злочинів із підлості». Вони «нездатні владарювати і вміють підкорятися лише тій владі, яка проявляється в хазяїв над рабами». Як наслідок, держава «складається з рабів і панів, а не з вільних людей, ...одні сповнені заздрощів, інші – презирства» [14, с. 566–567]. Багатії ж за своєю природою зневажають бідноту і стають «переважно нахабами і великими мерзотниками», вони «не бажають та й не вміють підкорятися» і схильні здійснювати злочини з нахабства [14, с. 566]. Жадоба багатих така ж згубна для держави, писав Арістотель, як і влада бідної та злиденної народної більшості, схильної дослухатися до демагогів. Останні ж маніпулюють думкою неосвіченої чи малоосвіченої бідноти, зводячи звинувачення на посадових осіб і вимагаючи над ними народного суду. Біднота охоче сприймає такі звинувачення і стає слухняним знаряддям для деспотії демагогів. Значення посадових осіб в державі зводиться

нанівець, як і влада закону, а де «відсутня влада закону, немає й державного устрою» [14, с. 557].

Дві вершини античної європейської думки – Платон і Арістотель – дали нам *два зразки методології* дослідження і розробки ідеальної форми держави з одним і тим же засадничим принципом: верховенством закону. Платон, який вивчав східні цивілізації у мудреців Єгипту, Вавилону, Іудеї, *розвинув східну сакральну традицію* суспільної нерівності більшості «темних» людей під проводом «обраної» і «просвітленої» богами меншості за непорушними божественними законами. *Верховенство закону, таким чином, ідея і принцип давніших від європейських східних цивілізацій*, основаних на релігійних віруваннях у надлюдському ідеальному світі богів, які дарували неідеальному світу створених ними людей закони організації суспільного життя під керівництвом своїх наставників-пророків та «просвітлених» їх знаннями правителів. Платон логічно обґрунтував *можливості змін і вдосконалення форм держав та їх видів* силою розуму обдарованих богами (талановитих) мудреців, здатних готувати кадри нових поколінь мудреців (відкрив свою Академію). *Справедливість* такої суспільної організації ґрунтувалась на принципі: *кожній людині віддавати належне їй місце в ієрархії тих суспільних ролей, які вона може відігравати*. При цьому форми і види держав та закони в них *не могли бути однаковими*: вони мали відрізнятися залежно від конкретних географічних умов проживання народів, кількості населення, досягнутого історичного рівня розвитку.

Арістотель, учень Академії Платона, акумулював властиві давньогрецькій цивілізації ідеї *антропоцентризму* (людина є міра існуючого і неіснуючого – Протагор). Його методологія започаткувала в Європі *природно-правову, світську (десакралізовану) теорію держави і права*. Але вона також *продовжувала давньоіндійське* революційне вчення Будди, який заперечив верховенство богів та їх служителів жерців над людьми як першоджерел законів і обґрунтував відкритість законів природи та можливості їх пізнання і слідування їм усіма людьми. Всі люди не з народження зі знатної чи багатой сім'ї є вченими, а тільки життям своїм можуть стати істинно мудрими і знатними чи навпаки низькими [15, с. 14–15, 17]. Проте *істина*, яку можуть пізнавати *всі* люди, *двоєка*, вчив Будда. По-перше, необхідно усвідомити, що є страждання і що його спричиняє. По-друге, усвідомити що можливо подолати страждання і в чому полягає шлях до цього [15, с. 16]. *Свобода людини* як її природне право і основані на реалізації цієї свободи інші права, таким чином, також *досягнення давнішої від європейської думки мудреців Сходу*.

Арістотель розвинув ідеї природного права і верховенства закону, керуючись вченням про двоякий характер істини як предмету людського пізнання. Він виділив у самій природі людини суперечність розумного і чуттєвого нерозумного, а в розумі людини, в свою чергу, суперечність розуму практичного і розуму теоретичного [14, с. 672]. Проте усі люди піддаються вихованню і навчанню, завдяки якому вони щось засвоюють через навички, а щось – навчанням. Відтак, зробити державу гідною інтересам людей «залежить уже не від долі, а від знання і вільної волі», резюмував Арістотель [14, с. 669]. Справедливість, за логікою різноманіття форм держав та їх видів, також неминуче розуміється по-різному і знайти істину щодо неї дуже важко. Найбільш загальне її розуміння, стверджував Арістотель, це *служіння спільній користі*, а значить якась *рівність*. Але навіть у демократичному її розумінні як рівної для всіх за кількістю частки суспільних благ при фактичній нерівності суб'єктів «більш слабкі завжди прагнуть до рівності і справедливості, а сильніші ніскільки про це не турбуються» [14, с. 528–529, 606, 629, 631].

Методологічне значення щодо проблеми взаємозв'язку верховенства права з демократією, зокрема, «справжньою» демократією має аналіз Арістотелем її *видів* у грецьких полісах та критика тих, хто думає, «ніби існує всього-навсього один вид демократії... А насправді це не так» [14, с. 547]. Із п'яти видів демократії, виділених ним, верховенство закону було властиве трьом. Але Арістотель вказав і на варіанти розходжень між формальною і фактичною сторонами: «Не слід забувати, що в багатьох місцях державний устрій в силу тамтешніх законів не демократичний, але є таким в силу пануючих звичаїв і всього устрою життя; точно так само в інших державах буває навпаки: за законами устрій скоріше демократичний, а за укладом життя і пануючими звичаями скоріше олігархічний» [14, с. 558].

Актуальність ідей і застосованих Платоном та Арістотелем методологій дослідження різних форм держав на предмет відшукування ідеальної форми з верховенством закону підтверджується сучасними науковими працями в розвинутих демократіях Заходу. Щодо «справжньої демократії» як елементу верховенства права показовим є її дослідження Оксфордським професором Л. Зідентопом. Середній клас як критерій (за Арістотелем) політії – вищої від демократії форми держави щодо панування закону і захисту прав людини – був проголошений метою соціальної політики розвинутих країн на рубежі 50–60-х рр. ХХ ст., але так і не став у них такою вагомою силою (крім Франції і США), яка б гарантувала громадянські свободи. Сама ж демократія класифікована Л. Зідентопом на французьку як *бюрократичний* її вид; британську – до

епохи «тетчеризму» – лишалася *аристократичною*, основою на ієрархічній структурі соціальних статусів повелителів і підлеглих, а з кінця ХХ ст. уже не соціальний статус, а гроші стали мірилом впливовості при залишках аристократизму; голландську – характерна як *олігархічний і конфесійний* вид; німецьку – *децентралізована і патерналістська*; італійську – *общинна й анархічна*, з прихованою *клановістю і клієнтеллою* на Півдні [11, с. 3, 4, 7, 88–89, 205, 287].

Чи є такі демократії «справжніми» і «правдивими»? Чи вони є такими, які «прийнято вважати демократичними», за висловом американського дослідника Е. Тоффлера [16, с. 307]. Так чи інакше, але вони носять не універсальний, а конкретно-історичний національний характер, як і різні закони в них та їх правові системи. Інакше й не може бути, відзначав ще Арістотель, щоб одні й ті ж закони були корисними для всіх демократій чи олігархій, коли існує не один їх вид [14, с. 548]. Власне, глобальної демократії й не може бути за самим її визначенням як влади *народу* в територіальних межах створеної ним держави. «Ми не бачимо, – констатує англійський дослідник З. Бауман, – в історичній перспективі нічого, що навіть віддалено нагадувало б глобальну демократію» [17, с. 254]. Отже, логічним буде висновок про відсутність залежності верховенства права від демократії взагалі і «справжньої» зокрема.

Як *принцип* правових систем у *юридичній практиці недемократичних* давньосхідних держав верховенство права виникло набагато раніше європейської *теорії і практики*. Від найдавніших і до наших часів історичні джерела свідчать про тисячолітні традиції організації суспільного життя східних цивілізацій за релігійно-правовими і моральними нормами, прийнятими і легітимованими їх народами не під тиском антидемократичного насилля, а в силу *віри у верховенство божественної волі*, якою вони були створені і якою їм були встановлені закони співжиття. За приклади тут можна навести кастову структуру суспільства і звичаєві правовідносини між кастами в сучасній республіці Індії, що суперечить її Конституції, але фактично паралельно уживається з нею. Або мусульманські традиції теократичної держави. Або унікальні традиції та інституції Японії, які за оцінкою Ф. Фукуяма «до невпізнання перетворили нав'язану їм США ліберальну демократію» [18, с. 142–144].

За приклад методологічно неспроможного теоретичного обґрунтування причинно-наслідкової залежності верховенства права (в його німецькій доктринальній версії – правової держави) від демократії можна навести статтю Р. Гринюка в журналі «Право України» [19]. Посилаючись на думку німецького правознавця В. Кегі про взаємодію правової держави і демократії як центральну проблему сучасної правової теорії, Р. Гринюк критикує іншого

німецького правознавця У. Шойнера за те, що той серед одинадцяти рис правової держави не назвав жодної, пов'язаної з демократією. В Україні ж, навпаки, чи не перше місце серед таких рис відводиться поділу державної влади, народному суверенітету та ін. [19, с. 44].

Відстоюючи висновок про *обов'язковість закріплення народного суверенітету як першої неодмінної умови постання правової держави*, Р. Гринюк, по-перше, посилається на *факт* такої залежності в Конституції ФРН «та інших сучасних конституціях» [19, с. 44–45]. Але при цьому Р. Гринюк ігнорує інший факт: *далеко не в усіх* сучасних конституціях є така залежність, що не означає не визнання країнами верховенства права. З іншого боку, запис у конституції ще не означає *фактичного* стану демократії і правової держави.

По-друге, свій наперед заданий висновок Р. Гринюк обґрунтовує «з точки зору демократії», що суперечить принципу і методу *всесторонності* теоретичного дослідження. Це приводить автора до алогічного теоретичного положення: визнання народу єдиним джерелом влади «веде до суттєвого обмеження державної влади народом, а у відносинах «державна – людина (суспільство)» встановлюється паритет на користь останньої» [19, с. 45]. Якщо *паритет*, то не може бути *на користь*, бо слово латинського походження «паритет» означає рівноцінність, рівне, однакове відношення. Якщо людина *разом із суспільством* порівнюється у відносинах з державою, то чому ж тільки «на користь останньої» (тобто, людини)? До того ж *останнім* у автора є суспільство, а не людина. Посилання Р. Гринюка на авторитети Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, С. Пуффендорфа, Ж. Мере у доведенні свого висновку також є одностороннім своєю вибірковістю, оскільки не бере до аналізу не менш авторитетні *інші, альтернативні* думки. Достатньо згадати тезу Арістотеля про *звичаї і весь уклад життя*, а не закони як фактори обмеження державної влади.

Стосовно теорії взаємозв'язку верховенства права з правами людини, то вона навіть у демократичному своєму виді класифікується на два основні варіанти: *ліберально-демократичний і радикально-демократичний*. Перший із них виходить із принципу *суверенітету особи* як морально-автономного *індивіду*. Другий – із принципу *суверенітету народу* як організації, основаної на *соціальній* людині. Перший – передбачає *плюралізм інтересів* людей, захищений *верховенством права*. Другий – єдність інтересів людей, їх прав та обов'язків і *верховенство загального блага*. Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо, наприклад, представляли два різних варіанти цієї теорії і обґрунтовували різну відповідь на питання про відносини «державна – людина»: природна первин-

ність прав людини під захистом держави у першому варіанті; природна первинність держави, яка визначає права та обов'язки людей і організовує їх життєдіяльність заради загального блага. Обидва варіанти беруть свої начала зі стародавніх вчень Будди про незалежність людини від суспільства і держави та Арістотеля про соціально-політичну природу людини. Лорд Актон відзначив національну приналежність цих варіантів до правових систем Англії і Франції з початку Нового часу, що спричинило «протилежні крайнощі політичного мислення» [20, с. 97–98].

Насправді взаємозв'язок верховенства права з правами людини набагато більш варіативний. Причому у двох аспектах: як у *верховенстві права*, якому підпорядковані права та обов'язки людини, так у *верховенстві прав людини*, захисту яких підпорядковане верховенство права. Проблематика цих взаємозв'язків значною мірою визначається *різними розумінням права і прав людини*, що є предметом великої кількості окремих досліджень. У контексті методології Арістотеля така варіативність є закономірною як відображення варіативності створених народами історичних і цивілізаційних типів суспільних устроїв і держав, їх форм і видів. Але епоха глобалізації, скерована країнами Заходу, внесла в наукові дослідження взаємозв'язку верховенства права і прав людини кон'юнктурно-апологетичний момент пропаганди ліберально-демократичної точки зору. Вона кількісно значно більше тиражується, ніж альтернативні, і поглинає їх.

Між тим німецькі теоретики історичної школи права у XVIII ст. обґрунтували причинно-наслідкову залежність права кожного народу від його культури і *неможливість у принципі* однакового права для різних народів на реально і досі існуючих суттєвих відмінностях цивілізацій та правових систем. Міжнародне право під егідою ООН ніяк не скасовує цих відмінностей, а виконує місію їх примирення та узгодження в конфліктних ситуаціях. Практика ж розвинутих демократій Заходу підтверджує теорію Гегеля про те, що й на ступені громадянського суспільства ще не настає справжня свобода. Стихія конфліктів приватних інтересів регулюється державою зовні (правовим засобом). Тільки гармонізація *індивідуальної моралі з суспільною моральністю* *основаним на ній* правовим примусом держави *спільно* з інститутами громадянського суспільства здатна подолати стихію конфліктів і забезпечити *загальне благо як втілення справедливості*.

В теоретичному обґрунтуванні ліберальними демократами пріоритету прав людини у взаємозв'язках з верховенством права і демократією чи не найголовнішу роль відіграє аргументація проти «деспотизму більшості».

М. Бердяєв, наприклад, на рубежі XIX–XX століть спеціально досліджував проблему «демократія й особа» та вказував на таку ж можливість державного абсолютизму в неї як і в самих крайніх монархіях. «Народовладдя теж може позбавити особу її невід’ємних прав, як і єдиновладдя», – писав він, – «такою є буржуазна демократія з її формальним абсолютизмом принципу народовладдя» [21, с. 227]. «Владарювати може лише той, хто владарює над собою», «демократія має бути обмежена правами людської особи і нації. Дух нації глибший від демократії і має наставляти її. Ідеї демократії необхідно протиставити ідею самоуправління нації» [21, с. 231, 232].

Століття потому сучасний дослідник демократії в Європі Л. Зідентоп також вбачає загрози «безмежної демократії» в абсолютизації боротьби з несправедливістю і привілеями, що в результаті веде до тиранії [11, с. 61]. Національну державу він розглядає лише як гаранта прав і спосіб досягнення автономії особи. Обов’язки ж людина накладає на себе сама [11, с. 72, 74].

Спільне і відмінне з двох наведених прикладів аргументації верховенства прав людини над демократичною державою і правом полягає в тому, що, з одного боку, визнається реальна можливість *суперечностей інтересів* між окремими *індивідуальностями* людей і їх кількісно *переважаючою масою*, в руках якої влада і право здатні обмежувати права і свободи меншості і в цьому відношенні бути *деспотичними*. Тому демократичне право має бути спрямоване на обмеження *потенційно деспотичної* влади демократичної держави у гарантуванні *рівних прав індивідуальностей*. Останні ж *самі мають управляти собою* у здійсненні своїх прав та свобод у відносинах з іншими індивідуальностями. З другого боку, М. Бердяєв відносить до індивідуальностей у складі народної маси демократичної держави не тільки *людську особу*, а й окрему *національність*, які мають *рівні права на автономію*. При цьому *демократію* він бачить *національно-визначеною*. Л. Зідентоп визнає право на індивідуальну автономію в суспільстві лише за окремо взятою людською особою.

Отже, серед прихильників пріоритету прав людини над демократією і правом можна класифікувати *два види: націоналістів і космополітів (глобалістів)*. Сам М. Бердяєв, проте, відзначив теоретичну хибність протиставлення з двох сторін частини цілому. «Національність, – писав він, – є індивідуальне буття, поза яким неможливе існування людства», «всяке буття індивідуальне», «людина входить у людство через національну індивідуальність...» [21, с. 93, 94, 95]. М. Бердяєв розглядав людину, національність і людство як *одиничне, особливе і загальне* єдиного *цілого*. Не знаючи сучасного терміна «глобалізація», він застосовував поширений при ньому термін «імперіалізм» і вказував

на дві його ролі: *негативну* – розв’язання війн між народами і *позитивну* – поширення універсалізму, який об’єднує народи [21, с. 116–117].

Однак у сучасну епоху глобалізації розкритиковане М. Бердяєвим протиставлення націоналізму як противника глобалізму є поширеним способом інформаційних і політичних кампаній. Німецький дослідник У. Бек вказує на використання концепції суверенітету прав людини «акторами глобалізації» (насамперед, транснаціональними корпораціями) в боротьбі проти «національних правил гри» для досягнення власного космополітичного панування [22, с. 37]. В «стратегії космополітизації права» ці «актори» намагаються протиставити *націям-державам*, де нації є джерелами права, *космополітичну державу*, яка має реалізувати *«розділений»* правовий суверенітет (по відношенню до певного населення) для захисту прав громадян світу і демократії. Законні права на самовизначення передбачають відкриття для інших і забезпечення їх прав на самовизначення всередині і за межами національного контексту» [22, с. 299]. «Політика і демократія в такій державі переміщуються на рівень розгалуженої «глокальної» інтегрованої держави, яка, забезпечуючи можливість багатоманіття, отримує з цього свою легітимність». Але «цю функцію порядку держава може реалізувати тільки в тому випадку, якщо не ототожнює себе з тим чи іншим гомогенним державним народом» [22, с. 300, 301]. Разом з тим У. Бек розкриває «подвійну мораль» країн Заходу у використанні «інтервенціоністської політики прав людини над правом народів на самовизначення»: по-перше, у вибірковості інтервенції щодо країн, де права людини порушуються постійно і явно і, по-друге, в забутті прислів’я «інших не суди, на себе подивись», коли, спостерігаючи за порушеннями прав людини в інших державах, спостерігачі не помічають таких порушень у себе [22, с. 112].

В теорії взаємозв’язків прав людини, права народу і верховенства права держави як найвищого суверена влади існує і розвивається також *консервативний антидемократичний напрям*. Причому він присутній і достатньо впливовий у найбільш демократичних країнах. За приклад можна навести дослідження О. Алексеєнкової і В. Сергеева, яке узагальнює великий масив наукових публікацій західних вчених [23]. Це – праці Дж. Бернхема, Т. Адорно, М. Хоркхаймера з критикою антропоморфізму і уявлень про раціональність людської свідомості; праці А. Салміна, К. Лоренца, Д. Морріса, Л. Леві-Брюля про історичну первинність і, тому, більшу ніж ліберально-демократична держава природність форми владарювання «прихованих енергій політики», «таємних знань» у закритих соціальних мережах влади; праці К. Шмітта, М. Фуко, Дж. Агамбена про постійно приховано існуючу необмежену

субстанцію всевладдя держави; праці А. Хіршмана, Б. Беттельхейма про правову презумпцію підкорення людини державним чиновникам та ін. У підсумку О. Алексеєнкова і В. Сергеев аргументують відсутність недоторканості, непроникності для держави приватної сфери індивіда в сучасних ліберальних моделях демократій через «приватизацію державного суверенітету» його носієм чиновником зі своєю приватною сферою, наділеною повною монополією на трактовку поведінки індивіда, і застосування щодо нього насилля. Ця приватна сфера бюрократа знаходиться поза зоною публічної сфери і в силу своєї закритості мало піддається контролю [23, с. 158, 162, 164].

Історична тенденція бюрократизації розвинутих демократій у новітню епоху досліджується і визнається як факт науковцями різних напрямків. Ж. Марітен (представник неотомізму) навіть пропонував взагалі відмовитися від самого поняття «суверенітет» стосовно держави як змістовно аналогічного поняттю «абсолютизм» і тому спрямованого проти людини як вищої соціальної цінності. Він вважав релігію і церкву, а не державу і право, єдиними інструментаріями гармонізації відносин людини, народу, держави [24]. С. Ліпсет (ліберально-демократичний напрям) у розділі «Бюрократія і демократія» дослідження про політичну людину зазначав, що «диктатура бюрократів» може привести до краху правової процедури і принципу верховенства права [25, с. 33]. Але він вбачав можливості уникнення такої диктатури в розвитку демократичних процедур та інститутів.

Отже, науково-теоретичний аспект дослідження взаємозв'язків верховенства права з правами людини і демократією виявляє *варіативність* відповідей на їх характер і можливості такої ж варіативності у правотворчості залежно від типу і форми держави. Практичний аспект – потребує аналізу існуючої нормативно-правової бази як основи правозастосовної діяльності за принципом верховенства права.

Першим і основоположним документом міжнародного права, який визначив таке співвідношення, стала Загальна декларація прав людини ООН (1948). Її *ратифікація* країнами-членами ООН надала словам Декларації *юридичної сили* як в міжнародному, так в національному праві. Відповідно до ч. 3 преамбули Декларації права людини мають бути захищені верховенством права, щоб вона не була змушена вдаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії і пригнічення [26]. Тобто, виходячи з контексту, верховенство права є *засобом захисту* прав людини. При цьому слід вказати на характерну *суттєву неточність* українського перекладу цієї частини преамбули на офіційних сайтах Верховної Ради України і Президента України

як відображення досі не подоланої етатистської правової культури і праворозуміння. Замість слів «захищені *верховенством права*» у перекладах вживаються слова «захищені *силою закону*», що прямо суперечить поясненню Венеційської Комісії про те, що поняття «Rule of Law» – «верховенство права» не є синонімом російського поняття «верховенство закона» [1, с. 169].

Разом з тим у ч. 1 ст. 29 Декларації зазначається, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. А ч. 2 цієї ж статті передбачає можливість обмеження людини у здійсненні своїх прав і свобод законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в *демократичному* суспільстві [26]. Тобто, виходячи з контексту, мова не йде про обмеження людини в її правах. Мова про *обов'язки* людини щодо здійснення нею своїх прав *не всупереч* визнанню і повазі до прав і свобод інших людей; до справедливих вимог моралі, прийнятої (легітимованої) суспільством; до громадського порядку і загального добробуту народу. *Роль демократії як влади народу*, таким чином, полягає в *правовому регулюванні* силою закону і діяльністю виконавчої та судової влади *порядку здійснення людьми своїх прав і свобод*. При цьому *індивідуальне* (кожна людина) у здійсненні своїх прав підпорядковується *загальному* (суспільству). Критерієм правопорядку в здійсненні людьми своїх прав у демократичному суспільстві має бути згода (консенсус). За умов *конфлікту індивідуального із загальним* демократична держава своєю владною силою має захищати *більшість* суспільства проти конфліктуючої з нею *меншості* за відсутністю консенсусу. Інакше *частина* зруйнує *ціле* як систему. «Хвіст не має крутити собакою», – говорить прислів'я.

Слід зазначити і певну суперечність аналізованого змісту ст. 29: якщо в ч. 1 говориться про обов'язки людини перед суспільством *без його характеристики як демократичного* (тобто, допускається можливість вільного і повного розвитку особи і в *недемократичному* суспільстві), то у ч. 2 цієї ж статті вживається словосполучення «демократичне суспільство» стосовно обмеження людини у здійсненні своїх прав. Це дає підстави для *розширювального* способу тлумачення змісту статті щодо застосування принципу верховенства права як в недемократичних, так в демократичних суспільствах при захисті прав людини у зв'язку з її обов'язками перед суспільством заради загального блага як критерію справедливості. При цьому тлумачення загального блага здійснюється самим суспільством і, звичайно, *по-різному* залежно від його

цивілізаційного типу, культури, звичаїв, моралі, правової системи. Тобто, можна говорити про *інтегративний* характер змісту статті з точки зору варіативності теоретичних та ідеологічних підходів до форми вираження правового змісту цього акту *міжнародного права* в нормативно-правових актах *національного права*. Це цілком закономірно з огляду на об'єднання в ООН усіх, а не тільки демократичних держав (тим більше зі спірними тлумаченнями щодо «правдивих» і «неправдивих» демократій у контексті неідеальності самої демократії як такої).

У цьому зв'язку як для правотворчої, так і для правозастосовної діяльності в реалізації принципу верховенства права на національному рівні мають значення два документи ООН. Один із них – доповідь Генерального секретаря «Чинення правосуддя: програма дій щодо зміцнення верховенства права на національному і міжнародному рівнях» на 66-й сесії Генеральної Асамблеї від 16.03.2012 (A/66/749). У ч. 2 розділу 1 вступу цієї доповіді верховенство права визначається як *принцип управління*, і серед його елементів називаються характерні для демократії розподіл влад, участь у прийнятті рішень. Проте в ч. 3 цього розділу стверджується *суверенна рівність* держав на міжнародному рівні у забезпеченні верховенства права. Але ж не всі держави є демократичними! Отже, допускається *інший* від зазначеного у ч. 2 набір елементів принципу верховенства права при його забезпеченні. На національному ж рівні (ч. 4 розділу) – верховенство права визначається по суті як суспільний договір між державою та індивідами під його юрисдикцією для поширення справедливості в суспільстві на кожному рівні, гарантій захисту всього діапазону прав людини. Забезпечення верховенства права покладається *на національні інститути*. За ООН визнається функція *допомоги* державам у зміцненні верховенства права на *узгодженій з ними* нормативній базі і на основі «національних прагнень у прив'язці до національного контексту» [27]. Таке формулювання особливо важливе у правовому сенсі з огляду на *особисте* бачення Генерального секретаря ООН К. Аннана, висловлене у газеті «Файненшл Таймс» від 31. 12. 1999: поняття державного суверенітету, за його словами, зазнає перегляду під впливом глобалізації, тоді як суверенітет особистості – а під цим він розуміє права та основні свободи людини – зміцнився. І хоч таку еволюцію багато хто сприйме зі скептицизмом і, навіть, ворожістю, але змушений буде вітати під загрозою міжнародного втручання у справи тих країн, де порушуються права людини. Для них не будуть «абсолютним захистом» такі традиційні в минулому поняття як «національний суверенітет», «державні кордони».

Другий документ – Декларація наради на високому рівні Генеральної Асамблеї ООН з питання про верховенство права на національному і міжнародному рівнях, прийнята резолюцією 67/1 Генасамблеї 24. 09. 2012. У ній аналізована доповідь Генерального секретаря, прийнята до відома (п. 39). А верховенство права визнається таким, що «відноситься рівною мірою до всіх держав і міжнародних організацій» (п. 2). Між правами людини, верховенством права і демократією існує взаємозв'язок, в якому вони підкріплюють одне одного і відносяться до універсальних і неподільних основних цінностей і принципів ООН (п. 5) [28]. Таким чином, демократія є цінністю і принципом ООН як організації, тоді як верховенство права – принцип, що однаково відноситься до всіх держав і організацій.

Характерно також, що Загальна декларація прав людини поєднує їх з обов'язками перед суспільством. Про таку єдність прав з обов'язками здебільшого забувають апологети ліберально-демократичного правового режиму, зводячи права людини в абсолют. Це ж, у свою чергу, потенційно провокує правові конфлікти, особливо в складних, етнічно і цивілізаційно змішаних мультикультуралістських суспільствах, оскільки люди різних правових культур по-різному розуміють і здійснюють різні права та обов'язки. Не всі з них легітимовані тим суспільством, в якому вони проживають (стосується іммігрантів). Схильність окремих меншостей людей до радикального протиставлення себе суспільній більшості у здійсненні таких прав (або способів їх здійснення), які не сприймаються більшістю, викликає зворотній радикалізм як реакцію більшості проти меншості. Правозастосовні рішення в такій ситуації викликають незадоволення з тієї чи з іншої сторони і провокують акції екстремізму, тероризму. В свою чергу, суспільно-політична радикалізація загрозлива самій демократії і правам людини, оскільки провокує застосування державою і окремими громадськими рухами та організаціями надзвичайних заходів.

У перехідних і змішаних суспільствах та правових системах, до яких відноситься і Україна, реалізація принципу верховенства права відзначається особливою складністю в силу існуючих там зіткнень різних, в тому числі протилежних правових культур, моралі, традицій і звичаїв. У цьому зв'язку актуальним є п. 15 із доповіді Генерального секретаря ООН, виголошеної на засіданні Ради Безпеки, в якій визнається, що допомога ООН у забезпеченні верховенства права не завжди відповідає особливостям країн. Занадто часто покладаються на іноземних експертів, іноземні моделі та іноземні рішення. У п. 36 доповіді наголошується на необхідності «належним чином враховувати місцеві і неформальні традиції, з тим, щоб вони продовжували відігравати

свою нерідко важливішу роль... Ігнорування чи відмова від них може зробити правосуддя недоступним для значних груп суспільства» [4].

Висновки. Наукове дослідження проблеми взаємозв'язків верховенства права з правами людини і демократією має розрізняти і відділяти пропагандистську апологетику ліберально-демократичної точки зору на проблему від об'єктивної істини як предмету науки та практики – критерію істини. Верховенство права є *універсальною* цінністю теорії і суспільної практики народів *всього* світу, а не тільки Заходу, з тисячолітніми традиціями. І оскільки сутнісно право завжди було пов'язане з регулюванням прав і обов'язків людей у їх відносинах між собою, **постільки** воно завжди захищало права людини. Але задоволення *прав* кожної людини іншими людьми неможливе без виконання ними *обов'язків* по відношенню один до одного та по відношенню до держави, яка виконує правоохоронну функцію у випадках невиконання людьми своїх обов'язків і, тим самим, порушення прав людей. Тобто, верховенство права і до прийняття ООН Загальної декларації прав людини захищало права людини, але не слід звужувати функцію цього принципу *лише* до такого зв'язку. Існує й зворотній зв'язок: *захисна* функція верховенства права щодо прав людини передбачає *примусову* його функцію щодо виконання людьми своїх обов'язків один перед одним і перед суспільством та державою. Адже з невиконання кимось обов'язків і виникає порушення чийхось прав. Отже, верховенство права є *первинним і пріоритетним* по відношенню до прав людини як ціле до своєї частини.

Що є правом і які саме права людей воно захищало і захищає в наш час, досліджують історики права. Їх основний висновок фіксує факт *різноманіття і варіативності* права у народів світу і тих конкретних прав та обов'язків, які воно регулює. В тому числі у країн, які відносяться до однотипних правових систем чи їх сімей (як Велика Британія і США, наприклад). Разом з тим історики права фіксують факт *розвитку права* і глобалізація з часів еллінізму та римського світу, а не тільки сучасна в її західному баченні, сприяє *порівняльному правознавству* та поступовому розвитку міжнародного права, зокрема об'єднанню народів у розумінні прав людини та їх захисті. Проте поява і розвиток міжнародного права не ліквідує збереження і розвитку національного права в своєму унікальному різноманітті і цінності. В тому числі в розумінні прав людини і способів їх здійснення. Спроби конструювання міжнародного права за чиймись одними цивілізаційними і національними стандартами як ідеальними у протиставленні іншим як гіршим є тупиковими і неодноразово (як свідчить історія) терпіли крах в силу сутнісної конфліктності, зневаги до

прав інших цивілізацій і націй, що закономірно стимулювало рух опору з їх боку.

Означені у статті приклади суперечностей не тільки в теорії, а й у актах міжнародного права щодо взаємозв'язків верховенства права з правами людини і демократією свідчать про *боротьбу* різних реально існуючих можливих варіантів розв'язання проблеми таких взаємозв'язків. Теоретично і практично всі вони мають *рівні права* на реалізацію за принципом «Єдність у багатоманітті» як сутнісно примирювальним, а не конфліктним. Логіка ж єдності передбачає, в свою чергу, не абсолютизацію прав людини як *частину* цілісного права у єдності прав і обов'язків людей, а верховенство права як *цілого*, що забезпечує функціонування суспільства як *системи* і захисною, і примусовою функціями. Без примусу не існує права, а гіпотетичне злиття індивідуальної моралі людини з суспільною моральністю на основі добровільного і свідомого виконання усіма людьми своїх обов'язків ще недосяжне в далекому майбутньому навіть у самих країнах Заходу.

Демократія як *неідеальна* навіть теоретично форма держави, яка сама досі далека від верховенства права у своїх розвинутих зразках, взагалі не може бути обов'язковою умовою й елементом верховенства права у всесвітньому масштабі. Тим більше у своєму апологетичному вимірі «справжньої». Порівняння розвинутих демократій Заходу на предмет рівня злочинності і забезпечення прав людини з деякими недемократичними країнами (як Об'єднані Арабські Емірати, наприклад) не завжди виявляється на користь демократій. Хоча й саме поняття демократії у протиставленні не демократіям часто політизується його західними апологетами з огляду на зауваження Арістотеля щодо можливих варіантів *формально* демократичних, але *фактично* не таких країн і навпаки. Якщо мусульманські традиції і весь уклад життя, наприклад, легітимовані суспільством, то чи не є вони демократичними навіть без формальних процедур, властивих західним демократіям? Те ж саме стосується розуміння прав людини і їх переліку.

Своїми висновками автор не претендує на вичерпне розв'язання досліджуваної проблеми. Перспективи подальших досліджень широкі у всіх її складових, їх цивілізаційних і національних вимірах.

Література

1. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25 – 26 березня 2011 року) // Право України. – 2011. – № 10. – С. 168 – 184;
2. **Головатий Сергій**. Верховенство права. У трьох книгах. Книга

друга. Верховенство права: від доктрини до принципу / Сергій Головатий. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006. – С. 625 – 1276; **3.** Статут Ради Європи. Лондон, 5 травня 1949 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon5. rada. gov. ua/ laws/ show/ 994 _ 001](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_001);

4. Господство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах. Доклад Генерального секретаря: Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. S/2004/616* Distr.: General 23 August 2004 Russian. Original: English. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https:// documents – dds – ny. un. org/ doc/ UNDOC/ GEN/ N04/ 395/ 31/ PDF/ N0439531. pdf? OpenElement>;

5. Хаммарберг Т. Європейські стандарти прав людини та Україна / Т. Хаммарберг // Право України. – 2010. – № 10. – С. 19–23; **6.** Коста Ж.-П. Інтерв'ю головному редакторові журналу «Право України» Олександру Святоцькому/ Ж.-П. Коста // Там само. – С. 128–134; **7.** «Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права», принят на 106-м пленарном заседании Венецианской Комиссии (Венеция, 11 – 12 марта 2016 г.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http:// www. venice. coe. int/ images/ SITE % 20 IMAGES/ Publications/ Rule % 20 of % 20 Law % 20 Chek % 20 List % 20 - % 20 Russian. pdf>;

8. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник/ За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.;

9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. (Енциклопедичний курс): підручник; вид. 2-е, перероблене і доповнене. – Харків: Еспада, 2009. – 752с.;

10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.;

11. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Пер. с англ.: под. ред. В.Л. Иноземцева / Л. Зидентоп. – М.: Логос, 2001. – 312 (+ XLVII) с.;

12. Кожевников К. К. Демократия и международное право: иллюзия или реальность?; предисл. Э. Л. Кузьмина / К. К. Кожевников. – М.: Издательство «Юрист», 2014. – 150 с.;

13. Лук'янов Д. Ісламське віровчення і цінність прав людини: можливість співіснування / Д. Лук'янов // Право України. – 2015. – № 2. – С. 73–80; **14.** Аристотель. Политика / Аристотель; [пер. с греч. С. А. Жебелева] // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. – 832с.;

15. Буддизм. Извлечения из буддийских писаний // Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. – проф., д-р істор. наук Г. Г. Демиденко. 2-е вид., доп. і змін. – Харків: Легас, 2002. – 922 с.;

16. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 669 с.;

17. Бауман Зигмунт. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М.: Логос, 2005. – 390 с.;

18. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148; **19.** Гринюк Р. Правова держава і демократія: питання взаємодії і взаємозв'язку / Р. Гринюк // Право України. – 2010. - № 7. – С. 43–50; **20.** Актон Лорд. Національність / Лорд Актон // Націоналізм. Антологія. Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 84 – 106; **21.** Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.;

22. Бек Ульрих. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Ульрих Бек; пер. с нем. А. Б. Григорьева и В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой и Н. Н. Федотовой. – М.: Прогресс-Традиция. Издательский дом «Территория будущего» (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. – 464 с.;

23. Алексеенкова Е. С. Темный колодец власти (о границе между приватной сферой государства и приватной сферой личности) / Е. С. Алексеенкова, В. М. Сергеев // Полис. – 2008. – №3. – С. 148–165; **24.** Маритен Жак. Человек и государство / Жак Маритен. Пер. с англ. Т. Лифинцевой. – М.:

Идея-Пресс, 2000. – 196 с.; **25.** Липсет С. Политический человек: социальные основания политики / Сеймур Мартин Липсет; [пер. с англ. Е. Г. Гендель, В. П. Гайдамака, А.В. Матешук]. – М.: Мысль, 2016. – 612 с.; **26.** Загальна декларація прав людини (рос/укр) ООН; Прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon 3 rada. gov. ua/ laws/ show/ 995 _ 015](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015); **27.** Отправление правосудия: программа действий по укреплению верховенства права на национальном и международном уровнях. Доклад Генерального секретаря. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. 16. 03. 2012. A/66/749/ – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// documents – dds – ny. un. org / doc / UNDOC / GEN / N12 / 267 / 03 / PDF / N1226703. pdf? OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/267/03/PDF/N1226703.pdf?OpenElement); **28.** Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях. Принята резолюцией 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24 сентября 2012 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// daccess-dds-ny. un. org/ doc./ UNDOC/ LTD/ N12/ 516/ 53/ PDF/ N1251653. pdf? OpenElement](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N12/516/53/PDF/N1251653.pdf?OpenElement).